

Список использованных источников

1. Пердельский А. А. Последняя мировая религия // Очерки по философии спорта. – Набережные Челны, 2014.
2. См. подробнее: Спорт и религия в Америке. – <https://www.svoboda.org/a/24200011.html>
3. Дмитриев С. В. Магия духовного мира в двигательных действиях человека // Теория и практика физической культуры. – 1997. – №12.
4. Фарберов М. Б. Физическая культура и религия (История взаимоотношений). – СПб.: СПбГУАП, 2005.
5. Нишуков В. Эстетическая теология спорта. – <http://socratonline.ru/page/esteticheskaja-teologija-sporta>
6. Jendrzeczak M. Sport jako religia. – <http://www.pch24.pl/sport-jako-religia,44390,i.html>
7. Муравьев А. От религиозного спорта к спортивной религии. – <https://www.portal-credo.ru/site/?act=comment&id=999>
8. Абдулкаримов С. А. Спорт в культурно-исторической ретроспективе: между сакральным и профанным // Этнографическое обозрение. – 2007. – №4.
9. Coakley J. Sport in Society: Issues and controversies. – St. Louis–Toronto–Santo Clara, 1986. – P.51.

References

1. Peredelskiy A. A. Poslednyaya mirovaya religiya // Oчерki po filosofii sporta. – Naberezhnyye Chelny, 2014.
2. Sm. podrobnee: Sport i religiya v Amerike. – <https://www.svoboda.org/a/24200011.html>
3. Dmitriev S. V. Magiya duhovnogo mira v dvigatelnykh deystviyakh cheloveka // Teoriya i praktika fizicheskoy kultury. – 1997. – №12.
4. Farberov M. B. Fizicheskaya kultura i religiya (Istoriya vzaimootnosheniy). – SPb.: SPbGUAP, 2005.
5. Nishukov V. Esteticheskaya teologiya sporta. – <http://socratonline.ru/page/esteticheskaja-teologija-sporta>
6. Jendrzeczak M. Sport jako religia. – <http://www.pch24.pl/sport-jako-religia,44390,i.html>
7. Muravev A. Ot religioznogo sporta k sportivnoy religii. – <https://www.portal-credo.ru/site/?act=comment&id=999>
8. Abdulkarimov S. A. Sport v kulturno-istoricheskoy retrospektive: mezhdru sakralnym i profannym // Etnograficheskoe obozrenie. – 2007. – №4.
9. Coakley J. Sport in Society: Issues and controversies. – St. Louis–Toronto–Santo Clara, 1986. – P.51.

Dobrodum O. V., D.Sc. Associate Professor of Philosophy Department of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), dobrodum.olga@gmail.com

Actual problems of religion and sport

The dynamic changes that have taken place in the world in recent decades are accompanied by both growing instability and conflicts, as well as increasing irrationality and religiousness in society. The purpose of the article is to elucidate the prospects for the cooperation of modern sports and religion, implemented through the use of methods of comparative historical and socio-anthropological analysis. Sport, being an element of human life activity, is often compared to religion in terms of its influence. Any sports game can immerse in an atmosphere of emotional upsurge, coupled with the release of a person from the sensual reality into the world of the supersensory sacred. In the West, sport has become a kind of religion, and large sports competitions have turned into a kind of religious ritual that can attract millions of fans and spectators to the sports arenas and screens of TVs and computers, turning the whole world into a single «global village» for a while.

Keywords: religion, sport, sacralization, physical culture.

Добродум О. В., доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), dobrodum.olga@gmail.com

Актуальні проблеми релігії і спорту

Динамічні зміни, що відбуваються в світі в останні десятиліття, супроводжуються як зростанням нестабільності і конфліктів, так і посиленням ірраціонального початку і релігійності в суспільстві. Метою статті є з'ясування перспектив співпраці сучасного спорту і релігії, що здійснюється завдяки залученню методів компаративно-історичного і соціально-антропологічного аналізу. Спорт, будучи елементом людської життєдіяльності, за рівнем свого впливу нерідко порівнюється з релігією.

Будь-яка спортивна гра здатна занурювати в атмосферу емоційного підйому, пов'язаного з виходом людини з чуттєвої реальності в світ надчуттєвого сакрального. На Заході спорт став своєрідною формою релігії, а великі спортивні змагання перетворилися на свого роду релігійне священнодійство, яке здатне залучати на спортивні арени і до екранів телевізорів і комп'ютерів мільйони уболівальників і глядачів, перетворюючи весь світ на деякий час на одне «глобальне село».

Ключові слова: релігія, спорт, сакралізація, фізична культура.

* * *

УДК 28–774.9(477.74)

Брильов Д. В.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), dbrilyov@gmail.com

МУСУЛЬМАНСЬКА ГРОМАДА ОДЕСИ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ ЧАСИ

Досліджується виникнення та розвиток мусульманської спільноти м. Одеса в дореволюційні часи (друга половина XIX – початок XX ст.). Показано, що мусульмани Одеси мали свою мечеть, мусульманський цвинтар та організаційно входили до складу Оренбурзького магометанського духовного зібрання. З'ясовано, що головними факторами зростання мусульманської спільноти було: 1) статус зони безмитної торгівлі (порто-франко), що приваблює татарських купців; 2) статус головного транзитного центра Російської імперії для паломників-мусульман, що прямували в хадж. Встановлено, що ще однією впливовою групою одеських мусульман дореволюційного часу були студенти-мусульмани, що навчалися в Новоросійському (Одеському) університеті.

Ключові слова: Іслам в Україні, мусульмани Одеси, Російська імперія.

Тривалий час проблема існування мусульманських спільнот на території сучасної України в XIX – першій половині XX ст. залишалась поза увагою релігієзнавців. За виключенням кримських татар, які вважаються найбільш чисельною мусульманською спільнотою України, і чия історія та релігійні переконання неодноразово ставали предметом наукових досліджень, історія, організаційні форми та релігійна практика інших мусульманських меншин України представляє собою «білу пляму» українського ісламознавства. Поодинокі релігієзнавчі розвідки українських дослідників присвячені волинським татарам, азербайджанцям, туркам-месхетинцям та поволзьким татарам¹. Але в цілому мусульманська присутність в Україні (за межами Криму) в новітній період потребує досліджень, які б дозволили висвітлити роль та місце мусульманських меншин в історії та культурі України.

Наше дослідження спрямовано на вирішення цього завдання, та присвячене мусульманській громаді м. Одеса в дорадянський період кінця XIX – початку XX століть. В своїй роботі я спираюсь на архівні матеріали, деякі з яких вперше вводжу в науковий обіг, згадки членів мусульманської громади м. Одеса та дослідження, які стосуються до досліджуваної теми.

Варто зауважити, що на території сучасної Одеси мусульмани мешкали за часів Османської імперії – сама Одеса знаходиться на місці колишньої османської фортеці Хаджибей та двох татарських селищ [9, с. III]. Ще до того протягом багатьох століть територію між ріками Південний Буг і Дністер займала Єдисанська

¹ Слід виокремити оглядову статтю з проблеми мусульманських меншин в Україні О. Бубенка [4].

ногайська орда. В першій половині XVI століття ногаї розпочинають закріпляти за собою цю територію. Очаків (або Озу) знаходився в їхніх руках з 1492 р. і залишався за ними остаточно з 1525 р.

В 1540 р. ногаї стають господарями і в Хаджибей. Остаточно орда закріпилася в межиріччі в 20-х рр. XVII ст. На сході кордони земель цієї орди умовно проходили по річці Південний Буг, на заході – по ріках Дністер та Кучурган. На півночі цей кордон закінчувався по річках Кодима і Ягорлик, а на півдні обмежувався Чорним морем [1, с. 10]. Після Російсько-турецької війни 1787–1791 рр. за Ясською мирною угодою ця територія відійшла Росії, і в 1795 р. Хаджибей було перейменовано в Одесу.

Станом на 1827 р. в Одесі мешкало 1329 мусульман, які були вихідцями з Туреччини, що не прийняли російського підданства. Але згодом кількість мусульман за рахунок їхньої міграції в Туреччину зменшилась, і в 1860 р. складала лише 18 осіб [7, с. 158–159].

Відповідно переписів мешканців Одеси з 1873 р. кількість мусульман починає неспинно зростати. Так, в 1873 р. мусульман нараховувалось 184 особи, в 1892 р. – 919 осіб, в 1897 р. – 1210 осіб [9, с. VII]. При цьому найбільш чисельними (за фахом) групи мусульмани розподілялися таким чином: 394 – непромислові заняття (362 чол., 32 жін.), 14 – видобувна промисловість (11 чол., 3 жін.), 157 – обробна промисловість (144 чол., 13 жін.), 20 – шляхі сполучення (всі – чоловіки), 190 – торгівля (184 чол., 6 жін.), 94 – інш. заняття, в т.ч. прислуга та поденники (82 чол., 12 жін.) [Там само, с. XVIII].

Цікавим виглядає мовний профіль одеських мусульман. Серед 1310 осіб (1015 чол., 195 жін.) 35 осіб рідною мовою назвали російську мову (23 чол., 12 жін.), а 1 чоловік – українську. Татарська мова була рідною для 882 осіб (704 чол., 178 жін.), турецька – для 151 особи (149 чол., 2 жін.). Були також представлені носії польської мови (1 чол.), болгарської (2 чол.), сербської (3 чол.), кавказьких верховинців (2 чол.), фінської (3 чол.) та індо-європейських мов (74 чол., 2 жін.) [Там само, с. 40].

Зростання мусульманської громади Одеси було зумовлено двома головними причинами. З 1819 р. місто отримало привілеї *порто-франко* (зони безмитної торгівлі), що викликало приплив купецтва, в тому числі і татарського. В Одесі з'явилися пензенські, нижегородські, казанські, астраханські, кримські і навіть сибірські татари.

Іншою причиною зростання кількості мусульман в Одесі було те, що тут до революції знаходилася центральна контора з переправлення паломників мусульман в Джидду (Аравійський півострів) через Константинополь. Як зазначає А. Сібгатуліна, в другій половині XIX ст. для російських мусульман діяло декілька маршрутів паломництва (хаджу):

1) *московський напрямок* – потягом через Варшаву та Відень до Стамбулу за 6 днів (найдорожчий);

2) *севастопольський напрямок* – пароплавом до Стамбулу за дві доби. Внаслідок використання старих кораблів та перевищення кількості пасажирів в сезон паломництва – один з найнебезпечніших;

3) *батумський напрямок* – пароплавом до Стамбулу за 10–12 діб. Був зручним для кавказьких мусульман;

4) *прямий маршрут з Севастополя в Джидду* на пароплаві. Був дуже незручним для пасажирів внаслідок великої тривалості;

5) *одеський напрямок* – найбільш популярний напрямок для більшості російських мусульман з Туркестану, Поволжя та Уралу. Пароплави ходили майже кожного дня, часу витрачалось 32–34 години [11, с. 25–26].

Як зазначав в 1902 р. в своєрідному довіднику паломника казанський автор Галі Різа, «...російським паломникам краще добиратися через Одесу. Тому як з Одеси до Стамбулу відправляється п'ять-шість поромів щотижня. Та й пороми дуже великі; скільки б не було пасажирів, тісно не буде. Крім того, як відомо, в зимові дні на Чорному морі буває дуже погана погода; разом з тим, оскільки пороми великі, їх сильно не качає» [10, с. 13–14].

Таким чином, основна частина паломників європейської частини Росії збиралась в Одесі. Відповідно, в Одесі існувала певна інфраструктура для обслуговування паломників. Зокрема, в Одесі існувала мечеть, яка була розташована на Старопортофранківській вулиці (сучасна вулиця Мечнікова), поблизу від Чумної гори. Мечеть мала свого муллу – Сабірзяна Сафарова, муедзіна – Янбухтіна Хасана-Абдулу, та завідуючого майном молельного будинку – Рашкіна Султана Алі [5, с. 43]. Поруч з мечеттю був розташований мусульманський цвинтар. На відміну від більшості мусульманських громад на території України, які були подзвітні Таврійському магометанському духовному правлінню (зокрема, київська мусульманська громада¹), одеська мечеть була підвідомча Оренбурзькому магометанському духовному зібранню [2, с. 101], що також пояснює домінування серед одеських мусульман саме волзьких татар.

Коротку характеристику одеської мусульманській громаді надав вже згаданий Галі Різа: «Одеса – дуже велике місто на узбережжі Чорного моря. Існує одна мечеть та один мектеп (початкова мусульманська школа – Д. Б.). Окремої мусульманської махаллі (локальна мусульманська громада, яка мешкає навколо однієї квартальної мечеті, і являє собою основну одиницю місцевого самоврядування в ісламському світі – Д. Б.) немає. Мусульмани розкидані по місту. Серед одеських мусульман видатних людей немає. Але їхній імам – авторитетна та поважна особа. Мешкає в будинку при мечеті. Необхідно спитати Сабірджана ефенді Сафарова. У випадку, якщо в паломників виникнуть проблеми, що пов'язані з мандрівкою, варто звернутись до імама-ефенді». До послуг паломників існував навіть «мусульманський» «Московський готель», який утримували касимівські татари. Він був розташований в центрі Одеси, мав близько 90 номерів першого класу та славився європейським стилем. Вартість номерів в цьому готелі коливалась від 50 копійок до 1 карбованця [10, с. 14].

Але існуючі умови не задовільняли російських паломників, кількість яких сягала 10–12 тисяч і значна частина котрих обирала саме одеський напрямок: «...жінки, чоловіки-мусульмани і ін. пасажири в переповненому до крайніх меж вагоні рухаються по 15–20 діб до Одеси, в надії там відпочити, але після прибуття відчувають нове розчарування. Барака для

¹ Про київську мусульманську громаду детальніше див.: [3].

паломників в порту немає, залізничний вокзал не має приміщень, де б вони могли розташуватися до прийому на пароплав, а в готелях поблизу порту паломники не ризикують зупинятися – за невтішними відгуками, що існують на підставі непоодиноких фактів грабежів. Втомленим біднякам доводиться тулитися по кілька днів на відкритому березі моря» [11, с. 30].

Внаслідок подібних умов для паломників в 1908 р. було здійснено спробу створити в Одесі паломницький центр – «Хаджи-хане» на 3 тисячі осіб. За планом ташкентського громадського діяча та підприємця Саїда-Гані Саїдазімбаєва, який намагався впорядкувати паломництво під своїм контролем, побудоване в межах території станції будівля повинна була мати п'ять приміщень: по одному для жінок і чоловіків, для омовінь, чайний буфет і лавки для торгівлі їстівними продуктами. Житлові приміщення повинні бути обладнані нарами або ліжками для ночівлі. При кожному пункті повинні бути: лікар, аптекар, мулла і різник баранів [Там само, с. 48].

За підтримкою С.–Г. Саїдазімбаєв звернувся до мусульман-депутатів Державної думи, зокрема – Г.–О. Сиртланова, який відвідав Одесу в 1908 р. Після візиту, ним була складена доповідна записка на ім'я одеського генерал-губернатора І. М. Толмачова, на основі якої той надав додатково для карантинних цілей так звані «Будинок працьовитості» [8, с. 30]. Після свого візиту до Одеси Г.–О. Сиртланов отримав аудієнцію у прем'єр-міністра П. Столипіна, де обговорювалася проблема хаджу і участі мусульманських представників в розробці міністерського законопроекту [13, с. 431].

С.–Г. Саїдазімбаєвим була розгорнута рекламна компанія про те, що в Одесі для послуг паломників функціонує «хаджи-хане» (будинок для паломників), і яка мала змусити більшість російських паломників відправлятися в хадж саме одеським напрямком: «тут містяться паломники, що прибувають і де проводяться дезінфекція їх речей. Приміщення «караван-сарая» також пристосоване для потреб паломників. Приміщення для паломників розраховане на 3.000 осіб. Величезні, заново вибілені кімнати. Багато світла і повітря. Для паломників влаштована велика лазня, є дезінфекційний апарат «Геліос» (для дезінфекції речей прочан). Є лазарет, два лікарі; весь час чергує наряд поліції. До послуг паломників є перекладачі, котрі перебувають під особливим контролем» [11, с. 63].

Але реальність «хаджи-хане» була іншою – з паломниками поводитися майже як з ув'язненими, нікуди їх не випускали; 300–800 чоловік тижнями чекали пароплава в «хаджи-хане», де все було дорого, послуги – платними, умови проживання – далеко не ідеальними. Жандарми і поліцейські не дозволяли паломникам купувати квитки (порівняно дешеві) на пароплави інших компаній, крім судів Добровільного флоту, з яким у С.–Г. Саїдазімбаєва був заключений договір [12].

Існували в Одесі і інші, місцеві хадж-оператори (як кажуть сучасною мовою). В Центральному державному історичному архіві України (ЦДІАК України) зберігається документ про подібну організацію, т.зв. «контору Гуржи»: «Пароплавною конторою Капітана 2-го рангу у відставці П. Гуржи, згідно з вказівками Відділу Торгового Морепоплавання Міністерства торгівлі та промисловості, організована в Одесі особлива контора по відправці паломників мусульман через Одеський

порт безпосередньо в Джедду і назад на спеціально для того пристосованих пароплавах Російського Товариства пароплавання і торгівлі, Добровільного флоту та інших Російських пароплавних товариств. Беручи до уваги, що більшість з паломників мусульман володіє лише східними мовами і тому не можуть обходитися без провідників і перекладачів, конторою Гуржи утворена спеціальна відповідальна артіль провідників, до обов'язків якої входить приймання паломників і їх багажу на вокзалі, доставка їх в найняті для того готелі, а потім і на пароплави» [15, арк. 17].

Існує припущення, що С.–Г. Саїдазімбаєв та депутат Г.–О. Сиртланов намагались створити монополію на перевезення паломників, вступивши в змову з російськими перевезниками (Добровільний флот та Російське товариство пароплавання та торгівлі) користуючись адміністративним ресурсом в особі одеського генерал-губернатора І. М. Толмачова. Зокрема, саме в намаганні нагріти руки на «темних паломниках» звинуватив депутата Г.–О. Сиртланова його колишній помічник А.–Г. Датієв у відкритому листі до газети «В мире мусульманства»: «...сутність цієї комбінації (Г.–О. Сиртланова – Д. Б.) зводилася до того, щоб шляхом таємних угод між агентами двох конкуруючих пароплавних товариств (Добровільного флоту і Російського товариства пароплавання і торгівлі) вербувати паломників виключно на ці два пароплавання на шкоду всім іншим. Інакше кажучи, мета цієї таємної комбінації була спрямована на те, щоб експлуатувати темних паломників з найбільшою вигодою для зазначених двох пароплавних товариств» [6, с. 3].

Ще однією активною групою одеських мусульман дореволюційного часу були кавказькі студенти, що навчалися в Новоросійському (Одеському) університеті. За традицією, саме до українських університетів (Київського, Харківського та Новоросійського) зазвичай поступали азербайджанці (які в той час іменувалися закавказькі татари). В Одеському університеті саме мусульманське (кавказьке) земляцтво було чи не найбільшим. Тривалий час його очолював відомий азербайджанський лікар та громадський діяч Наріман Наріманов, який пізніше став головою ЦВК СРСР (1922–1925).

В 1913 р. одеське студентське земляцтво активно долучилось до проведення таємного з'їзду по підготовці Всеросійського з'їзду студентів-мусульман, який відбувся в квітні 1913 р. в Києві. Зокрема, одеських студентів-мусульман представляв А.–Х. Насірбеков [14, арк. 678зв], який був особистим секретарем колишнього правителя Ірану Мухаммада Алі-шаха¹.

Згодом, з встановленням в Одесі радянської влади становище віруючих в цілому, і мусульман зокрема, дуже швидко погіршилось. Місцевий мулла Сабірзян Сафаров був розстріляний, мечеть закрита, і пізніше зруйнована, мусульманське кладовище зрівняли з землею. Тривалий час в одеській громаді релігійне життя зберігалось тільки в колі сім'ї і близьких друзів. В одній з квартир на Молдаванці волзькі татари таємно збиралися на п'ятничну молитву. Продовжували читати Коран,

¹ Мухаммад Алі-шах (1872–1925) – шахіншах Ірану з династії Каджарів (1907–1909). Після свого повалення кілька років жив в Одесі, аж до 1920 р.

дотримувалися посту, роздавали милостиню. Обов'язки мулли в післявоєнні роки виконував Хусейн Семірханов, потім Ханафі Басиров, а в 70-ті роки – старий пекар Абдулла Хасанович Каіпов. З його смертю виконуючого обов'язки мулли не залишилося. Лише кілька літніх жінок татарок, ще вчилися в мусульманській школі і знали Коран, допомагали в проведенні релігійних обрядів і читали молитви [8, с. 31].

Таким чином, можна казати про те, що з середини XIX ст. в Одесі існувала мусульманська спільнота, яка складалася переважно в волзьких татар, та кавказьких мусульман. На відміну від більшості мусульманських громад регіону, які входили до складу Таврійського магометанського духовного правління, одеська громада підпорядковувалась Оренбурзьському магометанському духовному зібранню. Завдяки своєму географічному положенню та статусу міста-порта, Одеса була своєрідним хабом для російських мусульман, які прямували в хадж. Внаслідок цього в період 1907–1910 рр. в Одесі розвивалась інфраструктура для паломників, але результати виявились не найкращі, і розвиток паломницької інфраструктури було припинено. Наявність Новоросійського (Одеського) університету призвело до появи серед мусульман Одеси окремого прошарку студентів-мусульман, представників інтелектуальної еліти мусульманської спільноти Російської імперії. Жовтнева революція і перемога радянської влади призвело до знищення офіційної громади мусульман та переходу одеських мусульман до нелегальних форм релігійного життя.

Список використаних джерел

1. Аргатюк С. Татарка – Прилиманське: Нарис з історії села та навколишніх земель. – Одеса: Астропринт, 2006. – 248 с.
2. Білоусова Л. Метричні книги Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження міграцій та етноконфесійної історії півдня України // Архіви України. – 2015. – №2. – С.80–124.
3. Брильов Д. В. Київська мусульманська громада в дорадянські часи (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гілея. – 2018. – №129. – С.209–212.
4. Бубенок О. Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // Східний світ. – 2006. – №1. – С.25–48.
5. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы на 1912 год. – Одесса: Одесские новости, 1912. – 248 с.
6. Датиев А.–Г. Еще один ответ г–ну Сыртланову // В мире мусульманства. – №31. – 18 ноября 1911 г. – С.3.
7. Діанова Н. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса: Астропринт, 2010. – 176 с.
8. Калмыков З. Одесские татары: прошлое без будущего? // Дерибасовская–Ришельевская. – 2008. – №35. – С.7–32.
9. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. XLVII; г. Одесса, 1904. – С. III.
10. Риза Г. Хажиларга рафік# яхуд хажиларга алдандыкларыны баян вә алданмаенча йөрергә тугры тарик#. – Казан: Урак, 1902.
11. Сибгатуллина А. Контакты тюрк–мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX–XX вв. – М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – 264 с.
12. Тажеддин Ә. Хажга кичечеләр хакында // Вакыт. – 1910. – №669. – Б.2–3.
13. Усманова Д. Мусульманские представители в российском парламенте. 1906–1916. – Казань: Фан АН РТ, 2005. – 584 с.
14. ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Од.зб. 3151а, ч.2.
15. Там само. – Ф.339. – Оп.1. – Од.зб. 99, ч.2.

References

1. Argatjuk S. Tatarka – Prylymans'ke: Narys z istorii' sela ta navkolyshnih zemel'. – Odesa: Astroprynt, 2006. – 248 s.

2. Bilousova L. Metrychni knygy Derzhavnogo arhivu Odes'koi' oblasti jak dzhherelo dlja doslidzhennja migracij ta etnokonfesijnnoi' istorii' pivdnja Ukrai'ny // Arhivy Ukrai'ny. – 2015. – №2. – S.80–124.
3. Bryl'ov D. V. Kyi'vs'ka musul'mans'ka gromada v doradjans'ki chasy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) // Gileja. – 2018. – №129. – S.209–212.
4. Bubenok O. B. Musul'mans'ke naseleennja na terenah suchasnoi' Ukrai'ni: osoblyvosti formuvannja etnichnogo skladu // Shidnyj svit. – 2006. – №1. – S.25–48.
5. Vsa Odessa: adresnaja i spravochnaja kniga vsej Odessy na 1912 god. – Odesa: Odesskie novosti, 1912. – 248 s.
6. Datiev A.–G. Eshhe odin otvet g–nu Syrtlanovu // V mire musul'manstva. – №31. – 18 nojabrja 1911 g. – S.3.
7. Dianova N. Formuvannja etno–konfesijnnoi' struktury naseleennja mist Pivdennoi' Ukrai'ny (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.). – Odesa: Astroprynt, 2010. – 176 s.
8. Kalmykov Z. Odesskie tatory: proshloe bez budushhego? // Deribasovskaja–Rishel'evskaja. – 2008. – №35. – S.7–32.
9. Pervaja Vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii, 1897 g. – Т. XLVII; г. Odessa, 1904. – С. III.
10. Riza G. Хажиларга рафік# jahud хажиларга алдандыкларыны баян вә алданмаенча йөрергә tug#ry тарик#. – Казан: Урак, 1902.
11. Sibgatullina A. Kontakty tjurok–musul'man Rossijskoj i Osmanskoj imperij na rubezhe XIX–XX vv. – М.: Institut vostokovedenija RAN, 2010. – 264 s.
12. Тажеддин Ә. Хажга кичечеләр хакында // Вакыт. – 1910. – №669. – Б.2–3.
13. Usmanova D. Musul'manskje predstaviteli v rossijskom parlamente. 1906–1916. – Казан': Fan AN RT, 2005. – 584 s.
14. ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Од.зб. 3151а, ч.2.
15. Там само. – Ф.339. – Оп.1. – Од.зб. 99, ч.2.

Brylov D. V., Ph.D. (Religious Studies), Associate Professor of the Department of Culturology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), dbrilyov@gmail.com

The Muslim community of Odessa in the pre-revolutionary period

The article shows that the emergence and development of the Muslim community in Odessa in the pre-revolutionary period. It is shown that the Muslims of Odessa had their own mosque, the Muslim cemetery and were organizationally part of the Orenburg Mohammedan spiritual assembly. The main factors of the growth of the Muslim community were: 1) the status of a zone of duty-free trade (porto-franco), which attracted Tatar merchants; 2) the status of the main transit center of the Russian Empire for Muslim pilgrims going to Hajj. It is established that another influential group of Odessa Muslims before the Revolution were Muslim students who studied at Novorossiysk (Odessa) University.

Keywords: Islam in Ukraine, Muslims of Odessa, Russian Empire.

* * *

УДК 130.2

Гарбар Г. А.,
доктор філософських наук, професор кафедри
музичного мистецтва, Відокремлений підрозділ
«Миколаївська філія Київського національного
університету культури і мистецтв»
(Україна, Миколаїв), masha.garbar@mail.ru

ФОРМУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ГОСТИННОСТІ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РАДЯНСЬКІ ЧАСИ

З'ясовано стан закладів розміщення і харчування, що надавали відповідні послуги вітчизняним туристам, як складових сфери гостинності області. Період, який обрано для дослідження, семидесяти – початок восьмидесятих років – це період, на який припадає максимальний розквіт радянського туризму, в утому числі внутрішнього, тобто такого, коли турист не пересікає державні кордони.

Ключові слова: інфраструктура, гостинність, Миколаївська область, радянські часи.

Серед послуг сфери гостинності, що зазвичай надаються туристам і подорожуючим, тимчасове розмі-